

ČIJE JE DELO NOVOSADSKA RACIJA

Prilog istoriji Jevreja u Bačkoj

U istoriji evropskog jevrejstva zabeleženi su mnogi tragični događaji. Hitlerizam, za koji se na žalost ne može reći da je u celom svetu u potpunosti izgubio tlo pod nogama, uneo je u istoriju Jevreja na Starom kontinentu toliko tragičnih događaja da pored njih blede i najsurovije orgijanje srednjovekovne inkvizicije. Teško je u nizu zverstava hitlerovskih dželata i njegovih saveznika, hortijevskih, ustaških, četničkih i drugih fašista izdvojiti najgnusnije zločine počinjene protiv pripadnika jevrejske nacije. Nesumnjivo je, međutim, da su novosadski Jevreji doživeli od 21—23. januara 1942. godine najgnusniji i najkrvaviji zločin koji su Hortijevi fašisti počinili za vreme svoje strahovlade.

Početkom januara u selima Južne Bačke, tzv. Šajkaškoj, organizovani su sistematski pogromi koje je okupator nazvao racijama, pročešljanjima, čišćenjima itd. Padale su nevine glave Srba, Jevreja, staraca, žena i dece sve pod izgovorom borbe protiv partizanskih odreda. Ni danas nije bez interesa da se razjasni nekoliko pitanja u vezi ovog događaja koji spada u najtragičnije iz nedavne istorije jedne od jugoslovenskih jevrejskih zajednica koja je bila među najmnogobrojnijim u Jugoslaviji.

Pre svega treba odgovoriti na pitanje zašto je januara 1942. godine mađarski fašizam prolio more krvi po šajkaškim selima i u Novom Sadu? Kome je to bilo potrebno? Ko je bio inspirator ovog nečuvenog masakra i da li je tadašnja civilna vlast učestvovala u sprovođenju ovog masovnog zločina? Sem toga, nije bez interesa upoznati kako su reagovali mađarska javnost, mađarski narod pa i zvanični mađarski krugovi na ova gnusna zlodela. I na kraju, treba rasčistiti jedno pitanje koje se često postavlja: da li je posle svega što se desilo onog žalosnog januara 1942. godine moguće zbliženje srpskog i jevrejskog naroda s jedne strane i mađarskog naroda s druge strane?

I

Povod za organizovanje krvoprolića u južnobačkim selima i u Novom Sadu januara 1942. godine bio je takozvani žabaljski sukob. Poznato nam je da su posle ulaska mađarskih okupatorskih trupa u Bačku članovi Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije, posle kratkotrajnog prikupljanja snaga, još daleko pre izbijanja rata između Sovjetskog Saveza i Nemačke i opšteg ustanka protiv okupatora u našoj zemlji, počeli da pripremaju i organizuju narod na ustanak protiv zavojevača. Mreža partijskih i skojevskih organizacija proširila se na čitavu Bačku. Posle izbijanja oružanog ustanka i u Bačkoj je počeo bespoštedni rat. Gori žito, kudelja, okupatorski automobili naleću na svakom koraku na prepreke, a 7. septembra čitava Bačka je osvanula sa crvenim natpisima na zidovima kuća, pa i kasarni: »Smrt fašizmu—Sloboda narodu!« Počinju i prva vešanja i hapšenja bačkih rodoljuba. Međutim, to nisu bila prva zverstva okupatora u ovim krajevima. Devet meseci pre krvavog pokolja u Novom Sadu i drugim mestima širom Bačke mađarski regent Horti izdao je naređenje mađarskoj vojsci da zauzme Bačku i Baranju i prisajedini je Kraljevini Mađarskoj. Mirno zaposedanje ovih krajeva, omogućeno raspadom jugoslovenske vojske, nije odgovaralo interesima i potrebama mađarskih vlastodržaca. Njima je bila potrebna dramatika, izveštaji o borbama, o herojskim podvizima, kako bi se odvratila pažnja mađarskog naroda od nemaštine, bede i drugih unutrašnje-političkih i društvenih problema. Otpora, međutim, nije bilo. Stanovnici Bačke sa suzama u očima su posmatrali tih ranih kišovityh prolećnih dana kako se jugoslovenska kraljevska vojska, predvođena svojim generalima-izdajnicima, povlači iz Bačke ne ispaljujući ni jedan jedini metak na osvajače. Pošto nije bilo otpora, on je insceniran. Pale su prve žrtve okupatora u ravnoj Bačkoj. Širom ove porobljene pokrajine zavile su se u crninu majke, žene, očevi i deca. U to doba nije bilo ni partizanskih odreda, ni paljenja žita i kudelje, ni crvenim slovima ispisanih pretećih parola, a nevina krv je ipak potekla. Potekla je, jer je fašističkim glavešinama to trebalo.

Prošli su prvi meseci okupacije, izbio je rat između Nemačke i njenih trabanata i Sovjetskog Saveza. Bojišta su se protezala širom ukrajinskih zaleđenih polja, a mađarskim vlastodržcima ponovo je bilo potrebno da, kako pred svojim stanovništvom, tako i pred svojim nemačkim saveznicima, prikažu da su u Bačkoj ugroženi interesi mađarske države. Povod za pripremanje krvavih orgija širom Južne Bačke bio je sukob između mađarskih oružanih snaga i žabaljskog partizanskog odreda. Iz dokumenata, koja potiču od nadležnih organa mađarskih okupacionih vlasti, da se zaključiti da postojanje ove partizanske jedinice nije u vojnom pogledu predstavljalo takvu opasnost zbog koje bi bilo potrebno da se preduzimaju vojne akcije većeg opsega, kako je to u januaru 1942. godine učinjeno. Postoji jedna verzija, koja sve do sada nije mogla da dobije punu potvrdu, da je

akcija »pročešljavanja« (kako se u zvaničnim okupatorskim dokumentima nazivaju masovna klanja u Bačkoj početkom druge okupacijske godine) planirana i sprovedena sa namerom da se Hitlerovom emisaru Ribentropu, koji je upravo u to vreme pripremao dolazak u Budimpeštu, prikaže policijska vlast u Banatu nedovoljno efikasnom u vođenju borbe protiv sve više rastućeg Narodno oslobodilačkog pokreta u Banatu, te da se zbog toga zahteva dozvola da mađarske vojne jedinice okupiraju i Banat. Možda je upravo zbog toga žabaljski partizanski odred u okupatorskim izveštajima uvek tretiran kao grupa od 4—5 banatskih partizana koji oko sebe okupljaju meštane komuniste. Nije isključeno ni to da su pripadnici rukovodećeg sastava mađarske kraljevske vojske smatrali da će insceniranjem borbe u Bačkoj uspeti da svoje jedinice, pa naravno i sebe, zadrže od odašiljanja na prilično neprijatno bojište na istoku, smatrajući da je mnogo prijatnije »ratovati« po bačkim čardama nego po prostranstvima Sovjetskog Saveza.

Pogrešili bismo ako bismo želeli da iz niza razloga za sprovođenje racija u Južnoj Bačkoj izdvojimo jedan i njemu pripišemo odlučujuću ulogu. Nepobitno je da je zverski protusrpski šovinizam i antisemitizam vladajućih krugova u Hortijevoj Mađarskoj, a posebno kod vojnih glavešina, igrao veliku ulogu prilikom odlučivanja o sprovođenju ovih zverstava u Južnoj Bačkoj.

Element pritiska na nemačkog saveznika takođe se ne može potpuno eliminisati. Zna se da žabaljski partizanski odred nije bio sastavljen od banatskih partizana, a pošto je od strane mađarskih vlasti banatsko poreklo ovog odreda konsekventno naglašavano, možemo tvrditi ako i ne da je to bila priprema za okupiranje Banata a ono da su fašističke vlasti imale određenog političkog interesa da se ova okolnost preterano naglašava. U sklopu ovih činjenica, mada ovu tezu doduše potpuno ne potvrđuje, interesantan je izveštaj mađarskog generalnog konzula Bole iz Beograda od 8. januara 1942. godine koji glasi:

»Dr Valter Polaček, sekretar konzulata, koji se nalazi sa službom u ovdašnjem nemačkom konzulatu, 4. om. prilikom razgovora sa sekretarom Pap Almošom upitao ga je nemamo li zabrinjavajućih vesti iz Bačke. Kada ga je Pap upitao zbog čega ovo misli, Polaček je odgovorio da je saznao da će se komunistički pokret iz Srbije u najkraćem vremenu proširiti i na Bačku. S obzirom na okolnost da je Žabaljska srpska komunistička pobuna izbila 5. o. m. u svakom slučaju smatram vrednim pomena da su u ovdašnjem nemačkom konzulatu već 24 časa, a možda i ranije, bili pripremljeni na događaje u Bačkoj.«¹⁾

Samo apsolutni nepoznavalac političkih prilika u okupiranoj Jugoslaviji može pripisati neki poseban značaj ovom razgovoru između dva konzularna sekretara. Ovaj razgovor iskoristiti kao dokaz da je Oslobođilački pokret u Bačkoj nikao pod uticajem ubačenih partizanskih grupa iz Banata i Srbije u suprotnosti je sa dokazanim

istorijskim činjenicama. Prilikom raspravljavanja o uzrocima novosadske racije često se usvaja ova koncepcija, možda u nameri da se poveća odgovornost mađarskih fašista zbog njihovih zločina u Bačkoj. U stvari time se nanosi velika nepravda narodima Bačke koji su od prvog dana okupacije počeli organizovanu borbu protiv stranog zavojevača. I sami okupatorski organi su priznavali da Narodno oslobodilački pokret u Bačkoj nije rezultat dejstva sa strane ubačenih grupa, tako MTI (Mađarska telegrafaska agencija) od 1. avgusta 1941. godine javlja:

»Prošle subote su komunisti Živko Radovanović, Rada Smiljanov, Milan Simin i jedan komunista po imenu Nemet napali čuvara stanice u Čeneju blizu Novog Sada a na oružanu snagu koja je prispela otvorili su vatru iz pušaka i bacili ručne bombe. Tokom puškaranja Simin Milan i onaj Nemet su ubijeni dok su druga dvojica uhapšeni. Preki sud novosadske vojne komande u subotu će im izreći presude.«³⁾

U fašističkoj Mađarskoj bilo je premnogo nerešenih socijalnih problema. Masa bezzemljaša bedno je životarila, nadnice poljoprivrednih i industrijskih radnika bile su mizerne. Hitlerovska Nemačka je iz Mađarske izvozila ogromne količine životnih namirnica, čije su cene i pored racionalisanog snabdevanja bile u stalnom porastu. Unutrašnje socijalne reforme nisu dolazile u obzir. Na unutrašnje političkom planu jedino sredstvo pomoću kojeg su vlastodršci pokušali da zataškaju nerešene socijalne probleme bio je antisemitizam, to staro oprobano sredstvo reakcionarnih vlastodržaca u sličnim društvenim situacijama, ali ni to nije bilo dovoljno.

Ovim problemom bavi se i mađarska vladajuća klasa i, uviđajući da unutrašnje socijalne probleme ne može rešiti sopstvenim snagama u okviru postojećeg društvenog sistema, priprema ekspanziju prema jugu još mnogo pre beogradskog puča od 27. marta 1941. godine. Sačuvana je jedna studija sačinjena u Predsedništvu mađarske vlade koja je datirana 20. marta 1941. godine u čijem petom poglavlju između ostalog stoji:

»Mađare su posle prvog svetskog rata lišili prastarih teritorija na osnovu parole: »Čija je zemlja, tome pripada i država«, i njen veliki deo dali slovenskim elementima doseljenim iz stare Srbije i drugih krajeva. Jačanje mađarske nacije može da se započne samo pod uslovom da se bez ikakve milosti neodložno isele slovenski elementi naseljeni ili doseljeni u Vojvodinu posle 1914. godine...«

»Zemlju slovenskih naseljenika i doseljenika koje treba u najkraćem mogućem roku energičnim sredstvima iseliti treba pre svega dodeliti onim mađarskim zemljoradničkim porodicama koje na osnovu broja dece pružaju garanciju da će se pomoću njih ostvariti politika energične brojčane prevage mađarskog življa. Naravno treba naći mogućnosti i za to da se primerno obeštete i upropaštene mađarski srednji posednici i, gde god je to moguće, a da se mađarski interesi ne okrnje, treba dopuniti mađarske srednje posede koji su u velikom broju onesposobljeni za egzistiranje.

Uporedo sa iseljenjem kolonista treba ponovo naseliti u Bačku one mađarske zemljoradnike i ostale mađarske narodne slojeve koji su se iselili u Južnu Srbiju i ostale krajeve Jugoslavije. . .«³)

Ovakvu »socijalnu« politiku okupator je počeo da sprovodi odmah po ulasku u ove krajeve. Pljačkanja za vreme ovih akcija »pročešljavanja« od strane pripadnika regularnih trupa žandarmerije i policije kao i razularene fašističke rulje takođe upućuju na zaključak da je i ovaj momenat bio presudan u donošenju odluke o masovnom pokolju u Šajkaškoj i Novom Sadu. O tome nam svedoči i proglas Mađarske komunističke partije od februara 1942. godine u kome posle oštre osude događaja u Bačkoj slede parole u kojima su sadržani socijalni problemi mađarskih trudbenika:

»Neodložni mir Mađarskoj!
Napustiti Trojni pakt!
Ni jednog vojnika Hitleru!
Pred sud sa vinovnicima krvoprolića u južnim krajevima!
Samoopredeljenje i ravnopravnost narodima koji žive sa nama!
Mađarsko žito — mađarskom narodu!
Veće nadnice!

Agrarnu reformu! Brisanje poreskih i bankarskih dugova seljaštva! Samostalnu slobodnu demokratsku Mađarsku!«⁴)

Nije ovo bio prvi slučaj u istoriji jevrejskog naroda da nerešeni socijalni problemi postanu uzrok njihovog masovnog pogubljenja. U pogovoru napisanom za Kratku istoriju jevrejskog naroda od Simona Dubnova, dr Andrija Gams, govoreći o razlozima zbog kojih je za vreme krstaških ratova došlo do masovnog pogubljenja Jevreja, između ostalog kaže: »Tačno je da su u velikoj meri povod i uzrok tim progonima bili verski fanatizam i opšta želja za pljačkom. Ali dublji uzrok je u nečem drugom: u privrednim prilikama tog razdoblja. Naime, krstaški ratovi su izraz izvesne krize feudalizma. Zapadni feudalizam dostigao je krajnje granice svog razvoja u okviru feudalne i prirodne zemljoradničke privrede. Javljali su se u sve većem broju izvesni slojevi stanovništva koji postaju suvišni u postojećem privrednom i društvenom uređenju: plemići za koje više nije bilo slobodnih feuda ni svetovnih ni crkvenih i kmetovi za koje više nije bilo slobodne zemlje. Zato su išli da osvajaju nove zemlje u ime oslobođenja Hristovog groba od nevernika. No, ubijanje Jevreja kao navodnih Hristovih ubica — pored zadovoljenja potreba masovnog sadizma koje se u ljudskom društvu povremeno javlja — imalo je i drugi razlog. Trebalo je, pre svega, potisnuti Jevreje sa privrednih položaja koje su dotle zauzimali, iz zemljoradnje i nekih zanata. Od tog vremena Jevreji su bili prinuđeni da u postojećem privrednom uređenju nađu drugo mesto (koje su već i ranije u manjoj meri imali): da se bave novčanim poslovima i uzimanjem kamate. Ovo zanimanje je u ranijoj fazi feudalizma bilo suvišno pa zato i zabranjeno. No, na zapadu, počev od krstaških ratova ono stiče sve veći značaj. Feudalci imaju sve jače potrebe za novcem. Jevreji dobijaju ulogu da

nabavljaju novac za feudalce. Položaj kmetova postaje sve teži, ranija naturalna davanja feudalcima pretvaraju se u novčana. To je bio objektivni tok društvenog razvoja, ali pošto su u tom toku Jevreji bili na isturenim položajima, mržnja seljaka se okreće protiv njih. Još je opasnija bila mržnja nove gradske buržoazije koja se takođe još kreće u okvirima feudalizma, ali koja u Jevrejima vidi opasne konkurente...«⁴⁾

Ako usvojimo ovo rezonovanje lako je shvatiti u kojoj meri su nerešeni socijalni momenti u fašističkoj Mađarskoj, a pored njih i zverski antisemitizam i protusrpski šovinizam vladajućih krugova u velikoj meri imali uticaja na donošenje odluke o sprovođenju masovnog pokolja mirnog stanovništva u Južnoj Bačkoj, tokom januara 1942. godine.

Razlozi bezbednosti okupatorskog režima takođe su imali vidnog udela u rešenosti da se Šajkaška natopi krvlju nevinih žrtava. U to vreme mađarski zatvori su bili već puni bačkih rodoljuba, a pokret za oslobođenje je stalno jačao. Partijske i skojevske organizacije su bile desetkovane. »Početkom 1942. godine preostali kadrovi, članovi Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Vojvodinu, Svetozar Marković-Toza, Branko Bajić, Geza Tikvicki, Nikola Petrović i drugi rade u Bačkoj na obnavljanju i učvršćivanju partijskih organizacija i oslobodilačkog pokreta. U tom periodu Pokrajinski komitet izdaje »Proglas narodima Bačke i Baranje« i uputstvo partijskim rukovodiocima o organizovanju partizanskih odreda i desetina.

4. januara 1942. godine okupatorske snage od nekoliko hiljada fašističkih vojnika napale su Šajkaški partizanski odred. U ovoj borbi, koja je na Pustajićevom salašu trajala čitav dan, deo odreda od 40 boraca uništio je preko 50 neprijateljskih vojnika i oficira, dok je odred izgubio 8 boraca, od kojih su 5 pali na nasipu Tise probijajući se kroz obruč. Odred je uspeo da se istog dana probije u Morotvanski salaš, a u toku noći u manjim grupama borci su se razišli u sela, gde je neprijatelj odpočeo masovno uništavanje srpskog stanovništva na području Šajkaške.«⁵⁾

Ovo je kratka ocena Žabaljskog sukoba na osnovu prikupljenih istorijskih dokumenata i svedočanstava učesnika i očevidaca. Tačno je da je odred sa vojničke tačke gledišta bio likvidiran, ali okupator je znao da Šajkaški odred nije usamljena grupa očajnika, već istureni odred proobljenog naroda, predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije. I, mada su izveštaji sa ovog po okupatora neslavnog bojišta javljali o herojskim poredama i fizičkom likvidiranju odreda, okupator je znao da opasnost po njega nije prošla. Nije potrebno podceniti ulogu, snagu i značaj Narodno oslobodilačkog pokreta u Bačkoj početkom prve ratne zime, u nameri da time svalimo veću odgovornost na vinovnike krvavih januarskih racija. Time bismo se spustili na nivo okupatorske propagande, koja se svodila na to, da su njihova zverstva rezultat akcija Narodno oslobodilačkog pokreta. Pri

tome propagandni aparat okupatora, naravno, nije mogao drukčije da objasni ubijanja i maltretiranja ljudi prilikom okupiranja Bačke, već insceniranjem borbi sa izmišljenim četnicima, koji su bili izmišljeni i u nepristupačnoj kupoli novosadske jevrejske sinagoge. I, upravo zato, treba prilikom ocene razloga za sprovođenje januarskih pokolja uzeti u obzir razne elemente, počev od pokušaja rešavanja unutrašnjih socijalnih i političkih problema, pa preko spoljno-političkih kombinacija, sve do potrebe da se u cilju jačanja bezbednosti sprovede ovakva akcija odmazde, a u cilju zastrašivanja življa u Bačkoj. U svakom slučaju, šovinističko, a posebno antisemitsko raspoloženje oficirskog kadra i rukovodećih ljudi državne uprave, takođe je jedan od elemenata koji su doprineli sazrevanju ideje i donošenju odluke o sprovođenju masovnog pokolja srpskog i jevrejskog stanovništva u ovim krajevima.

II

Nakon pokušaja da se sagledaju razlozi i motivi januarskih pokolja u Bačkoj pokušaćemo da objasnimo ko je bio inspirator i inicijator ovih masovnih zločina.

Ima pokušaja da se uloga inicijatora i organizatora ovog ratnog zločina pripiše isključivo višim vojnim funkcionerima, pri čemu se civilne vlasti prikazuju skoro kao faktori koji su se suprotstavljali ovoj akciji. Teško je utvrditi ko je šta hteo, šta priželjkivao i šta mislio u to vreme. Međutim, iz hronologije događaja lako se može doći do veoma određenih zaključaka.

Dvadeseti mart 1941. godine. Citirali smo već studiju sastavljenu u Predsedništvu budimpeštanske vlade u kojoj se kao cilj postavlja da »Slovenske naseljenike i doseljenike treba u najkraćem mogućem roku energičnim sredstvima iseliti . . .«⁷⁾

Sedmi oktobar 1941. godine. »Sedmog oktobra 1941. godine, u 10 časova pre podne, održana je konferencija u prostorijama Zvanja velikog župana u Novom Sadu. Prisutni su dr apatini Fernbah Peter, veliki žukan; Trunkvalter Eden, viši štabni kapetan, komandant mesta; vitez dr Nađ Mikloš, gradonačelnik; Dr Zombori Đula, mađarski kraljevski policijski savetnik, šef policijske kapetanije; vitez Batori Geza, mađarski kraljevski žandarmerijski potpukovnik, zapovednik žandarmerijskih trupa; Slavik Erne, štabni kapetan i Horkai Jožef, žandarmerijski major, komandant islednika.

Predmet: Javno bezbedni položaj grada i njegove okoline.

Konferencija je posle razgovora po ovom predmetu ustanovila sledeće:

— sabotaze koje su u poslednjim danima učestale, kao i paljba, ubistva i ostali atentati, stavljaju potrebu za pooštreno čuvanje javne bezbednosti. U interesu ove:

1. Za pojačanje stalne javno-bezbedne službe Komisija drži za potrebno da se policijske patrole pojačaju vojskom. Zato moli uspostavljanje 4—6 vojnih patrola, što komandant mesta određuje.

2. Komisija nalazi za potrebno da se i nadalje održavaju već odpočete manje racije, iznenadne i po kvartovima. Komandant mesta će odrediti oružanu silu za ovaj rad policije.

3. Komisija drži za potrebno održavanje racije sa većim opkoljavanjem. Za ovo nema raspoložive oružane snage, zato se umoljava Komanda mesta da učini potrebno u pogledu osiguranja ove oružane sile.

4. S obzirom na to da je garnizon nesrazmerno malen, a teritorija grada je velika i pošto se saboterska dela ne dešavaju ponegde već stalno, šta više i u okolini, a konci vode u Novi Sad kao u centralu, to konferencija nalazi za potrebno da se žandarmerijska škola iz Njiredjhaze premesti u Novi Sad...«¹⁾)

Na konferenciji je zatraženo i brojno povećanje policije i policijskih agenata, kontrola prelaska preko Dunava i slično.

»S obzirom na izvanredan položaj grada, zaključuje konferencija, kao i na to da se javni mir samo na taj način može obezbediti, konferencija drži za potrebno da se u ovim tačkama iznete mere hitno i prekoredno uvedu, jer njihovu potrebu iziskuju granični položaj garada, teški ekonomski položaj, kao i stalno vraćanje nepoverljivih elemenata, kao i ta okolnost da se u buduće može računati sa povišenjem atrociteta.«²⁾)

Osmi novembar 1941. godine. Specijalni izaslanik mađarskog ministarstva unutrašnjih poslova dolazi oktobra 1941. godine u Bačku da ispita stanje u ovim krajevima, i 8. novembra 1941. godine šalje izveštaj u kome, pored ostalih mera za borbu protiv Narodno oslobodilačkog pokreta predlaže organizovanje racija širokih razmera.

Drugi januar 1942. godine. Mađarska kraljevska državna policija u Novom Sadu šalje svim građanskim i vojnim vlastima u Bačkoj poverljivi cirkular u kome izveštava da je »neko lice iz sela Maradika u Sremu donelo naredbu da se o pravoslavnom božiću odpočne sa napadom na Mađare i Nemce i da je istog dana uhvaćen razgovor dva lica, od kojih je jedno jevrejskog izgleda, koji su u istom smislu govorili.«³⁾) Ovaj cirkular je još istog dana dostavljen svim opštinama.

Početak januara 1942. godine. Početkom januara 1942. godine održana je konferencija kojoj su prisustvovali ministar unutrašnjih poslova Mađarske Keresteš-Fišer Ferenc, ministar narodne odbrane Barta Karolj i šef mađarskog kraljevskog generalštaba general pukovnik Sambathelji Ferenc. Na tom sastanku Keresteš-Fišer Ferenc postavio je zahtev za preduzimanje zamašnih akcija čišćenja u Južnoj Bačkoj. Kako su se žandarmerijske snage pokazale nedovoljnim, zatražio je pomoć vojske. Povod za preduzimanje ove akcije, kao što je već rečeno, bio je pomenuti sukob od 4. januara 1942. godine, između mađarskih oružanih snaga i Šajkaškog par-

tizanskog odreda. Na osnovu izveštaja o ovom sukobu, koji je upućen komandantu žandarmerijskih snaga u Segedinu, ovaj je naredio koncentrisanje žandarmerijskih snaga u Zablju i uputio zahtev Komandi V mađarskog korpusa da uputi jače vojne snage u Zabalj.

Sesti januar 1942. godine. Šef Mađarskog kraljevskog generalštaba izdaje pismenu zapovest da se određena teritorija »pročešlja« i na njoj izvrše najenergičnije odmazde.

Dvanaesti januar 1942. godine. U Budimpešti se održava sastanak kome predsedava ministar unutrašnjih poslova Keresteš-Fišer Ferenc. Na ovom sastanku, na kome su prisustvovali ministar narodne odbrane Barta Karolj i šef generalštaba Sombathelji Ferenc, doneta je odluka da se akcija čišćenja proširi i da se racijom obuhvati i Novi Sad.

Trinaesti januar 1942. godine. Sutradan, nakon što je doneta odluka o sprovođenju novosadske racije, veliki župan novosadski, Fernbah Peter, podnosi zahtev da se i na Novi Sad protegne akcija »pročešljavanja«.

Petnaesti januar 1942. godine. Na osnovu odobrenja tadašnjeg predsednika Mađarske vlade, dr Bardoši Lasla, Sombathelji Ferenc izdaje sledeće naređenje:

»U vezi srpskih četničkih, komunističkih nereda u Bačkoj, na molbu ministra unutrašnjih poslova, naređujem:

1. Tokom čišćenja imaju se primeniti najenergičnije mere i kazne, ali treba paziti na to da se ne dese velike nepravde. Neka akcija čišćenja i odmazde ne pređe u bezrazložnu svirepost i krvoproliće. Zbog toga se u odmazdi — ukoliko je to moguće — ima praviti razlika između Srba koji već od ranije tu stanuju i onih koji su doseljeni u Bačku za vreme srpske vladavine.

2. Komandanti oružane snage na području njihove akcije imaju postupati bezuslovno u saradnji sa upravnim vlastima.

3. Područje akcije oružane snage (čišćenje) proširujem na sledeće teritorije: teritoriju ograničenu Starim Bečejom, Srbobranom, Pašićevom, Petrovcem, Gajdobrom, Tovariševom (sve uključivo), Palankom, Dunavom i Tisom, uključivši i Novi Sad.

Osamnaestog januara 1942. godine Feketealmi Cajdner Ferenc, vrhovni komandant jedinica koje su učestvovala u raciji na proširenoj teritoriji, izdaje naređenje u kome između ostalog stoji:

»Tokom čišćenja treba upotrebljavati najenergičnije mere i odmazdu. Upadljive nepravde treba izbegavati. Ukoliko je to moguće treba praviti razliku između onih Srba koji već od ranije stanuju ovde i onih koji su se naselili na teritoriju Bačke za vreme srpske vladavine.

Komandanti oružane sile imaju da postupaju u sporazumu sa upravnim vlastima, tamo gde je to moguće, njihovom bezuslovnom odanošću državi i njihovom bezuslovnom poverljivošću u mađarskom nacionalnom pogledu.

Partizane koji su tokom oružanog ustanka u Bačkoj pali u borbi ili ubijeni, treba sahraniti uz učešće vlasti. U matici umrlih,

poginulih i nestalih osoba (i kod onih koji su do sada nestali i sahranjeni) treba kao okolnost smrti navesti izraz »ubijen tokom komunističkog oružanog ustanka«. Ovaj postupak je potreban zbog toga da se na osnovu njega može pokrenuti postupak radi oduzimanja imovine.«¹²)

Devetnaesti januar 1942. godine. Feketealmi Cajdner Ferenc se u Srbobranu dogovara sa Graši Jožefom, Deak Laslom, potpu-kovnicima Eše Miklošom, Litomerinski Oskarom i Vašvari Karo-ljem, i tom prilikom ovlašćuje Grašia da sprovede raciju u Novom Sadu. Na ovom sastanku preporučeno je Grašiju da se koristi Dea-kovim iskustvima stečenim prilikom masovnog klanja nedužnog sta-novništva u Šajkaškim selima.

Dvadeseti januar 1942. godine. Graši Jožef izdaje pismenu za-povest u kojoj između ostalog stoji:

»U gradu Novom Sadu sprovodim 21. o. m. raciju skopčanu sa garnizonom uzbunom, koja će trajati do 23 o. m.«¹³)

Dvadesetprvi januar 1942. godine. Jutro je osvanulo i grad Novi Sad je bio dekorisan crvenim »objavama«:

»Upućujem građansko stanovništvo grada da se strogo drži sledećih naređenja prilikom racije koja će se obavljati po organima oružane sile i javne bezbednosti.

1. Prilikom racije će ostati privatna svojina nepovrediva. Pri-jave zbog krađe i nasilja izvideću na licu mesta i krivce ću privesti Prekom sudu.

2. Zabranjujem svako suvišno kretanje ulicama. Ulicom se mo-gu slobodno kretati samo javni službenici, radnici javnih preduzeća i nameštenci preduzeća za ishranu. I ovi neka ponesu sa sobom sva-ki put odgovarajuću legitimaciju. Ostali građani smeju se zadržavati na ulicama samo između 8 i 18 časova i to samo radi obavljanja najnužnijih poslova. (Na pr. nabavljanje namirnica). Zabranjeno je sastajanje na ulici i sakupljanje više od dva lica, odnosno kretanje zajedno. Kretanje po ulicama dozvoljeno je samo peške korakom i samo sredinom ulice.

3. Vozom može otputovati samo onaj ko može da dokaže da mu je putovanje neodložno. (Smrt bliskog rođaka itd.)

4. U grad (Opštinu) ne može niko ući spolja. Izuzetak čine kola koja dovoze namirnice i ogrev i koja će za napuštanje grada (Opštine) dobiti posebnu legitimaciju.

5. Sve radnje se imaju zatvoriti. Izuzetak čine radnje životnih namirnica koje se imaju držati otvorene od 8 do 18 časova.

6. Vlasnik kuće (nadzornik kuće) u svakoj kući, vlasnik u sva-koj radnji ili članovi porodice ovih treba da u svako vreme mogu biti odmah pronađeni.

7. Zabranjujem svaki saobraćaj autobusa, automobila i kola, kao i poštansko uručenje.

8. Zabranjeno je slušati radio.

9. Privatni telefonski promet se obustavlja.

10. Opšta zabrana alkohola.

11. Sva javna mesta za zabavu, kao bioskopi, pozorišta, poslastičarnice, kafane itd. imaju biti zatvoreni. Izuzetak čine restorani koji mogu biti otvoreni od 8—20 časova. Zadržavanje u restoranima mora se, međutim, ograničiti na vreme potrebno za uzimanje hrane.

12. Sve crkve, kapele i bogomolje imaju stalno biti zatvorene. Zvonjenje je zabranjeno.

13. Sav društveni život, poseta klubovima se obustavlja.

14. Svi društveni sastanci — dakle i u privatnim stanovima — zabranjeni su.

15. Prozori se imaju ceo dan držati zatvoreni i zastrti.

16. Sve kapije na kućama imaju i danju i noću biti zaključane. Zvaničnim organima koji vrše raciju, ima se, međutim, kapija odmah otvoriti. Strogo je zabranjeno pustiti u kuće strane osobe.

17. Strogo je zabranjeno trpeti (sakrivati) strane ljude u kućama (privatnim stanovima, podrumima, tavanima, skladištima, radnjama, fabrikama itd). Ove odmah treba predati organima vlasti. Za to odgovaraju vlasnik kuće, nadzornik kuće, stanar itd.

18. Ima se bezodložno predati svo oružje, municija i eksploziv. Prema osobama, koje sakrivaju oružje, municiju i eksploziv postupiću nemilosrdno.

19. One koji se ogreše o moje gornje naređenje pozvaću najstrožije na odgovornost.«¹⁴⁾

Istoga dana, zajedno sa ovom objavom, izašla je i sledeća naredba:

»U vezi sa racijom koja je u toku naređujem sledeće:

1. Ko bez dozvole drži ili sakriva kod sebe ili u svom stanu (stan, kuća, bašta itd.) oružje, municiju i eksploziv,

2. ko bez prijavljivanja vlasti trpi ili sakriva u svom mestu stanovanja stranu osobu, neka to odmah prijavi vlastima, jer će u protivnom biti stavljen pod Vojni preki sud i u slučaju krivice kažnjen smrću.

Isto će se postupati i prema onome koji ima samo saznanje o tome da se kod nekoga nalazi oružje, municija itd, ili strana osoba i to vlastima odmah ne prijavi. — Komandant mesta.«¹⁵⁾

21—23. januar 1942. godine. Nemilice je tekla krv nevinih ljudi, žena, staraca i dece novosadskim ulicama, a debeo ledeni pokrivač na Dunavu gutao je žrtve pobesnelih Hortijevih fašista.

23. januar 1942. godine. Uveče, oko 20 časova, novi plakati su preplavili grad:

»Građani Novog Sada!

Predstavnici građana, sa gradskim gradonačelnikom na čelu potražili su me uveče 23. i molili me da spokojstvo građana Novog Sada odmah po završetku istrage protiv komunista, partizana i drugih elemenata koji su u savezu sa protivnicima mađarske vlasti naređenu od strane Mađarske kraljevske vlade, što pre uspostavim.

Iako su za vreme trodnevne — nama nemile i mađarskoj prirodi ne odgovarajuće istrage — neodgovorni i buntovni elementi ba-

rem u 30—40 slučajeva pucali, odnosno bacali među njih bombe, tako da su brojni među njima ranjeni, ipak, popuštajući pred molbom gradonačelnika i predstavnika građanstva ukidam dalje vojničke naredbe u odnosu prema stanovnicima grada od 23. januara u 21 čas. Teško sam se odlučio na tako brzo ukidanje vojnih propisa ali verujući ozbiljnosti rodoljuba stanovnika grada Novog Sada ipak sam to učinio u nadi da će dobronamernost oružanih snaga biti uzvraćena dobronamernošću od strane građana i tako biti uspostavljen od svih poželjen miran i zajednički život. Upozoravam, međutim, svakog pojedinog stanovnika grada da ću spokojstvo moći samo dotle obezbediti dok prva, nama neprijateljska puška ne pukne ili dok mi ne dođe do znanja prva zavera protiv Mađarske vlade, bila ona partizanska ili uopšte protudržavna.

Jer, ukoliko bi se to i u buduće desilo, tako bi i spokojstvo grada ponovo bilo narušeno. Ako i jednom vojniku bilo Honvedu bilo žandarmu s neprijateljskim namerama bude oštećena i jedna vlas, tada ću nad novosadskim taocima evidentiranim kod mene dvadesetostruku odmazdu učiniti, ukoliko atentator ne bude uhvaćen.

Ukoliko pak bude uhvaćen tada će, posle postupka pred Prekim sudom, atentator smrću ispaštati.

Isto tako će biti priveden Prekom sudu i smrću kažnjen koji komuniste ili lice povezano sa našim neprijateljima, oružje ili drugi ratni materijal skriva, ili onaj koji znajući za to sve odmah ne prijavi.

Akcije oko ove sada dovršene istrage imaju i nevinih žrtava. Neka niko ne krivi zbog toga Honvede. Odgovoran je zbog svega ovoga onaj koji je sa oružjem napao Honvede za vreme vršenja službene dužnosti.

Za vreme legitimisanja i istrage kod izviđajnih organa, usled velike gužve, ostali su vrednosni predmeti i novac koji predstavljaju vlasništvo na slobodu puštenih lica a vlasnike istih ne možemo utvrditi.

Pozivam zato sve one koji su na taj način pretrpeli gubitak da svoje zahteve prijave u roku od 48 sati gradskoj kapetaniji uz tačan opis, da bi mogli biti vraćeni pravom vlasniku. Vrednosti onih koji se ne budu javili biće zadržani za račun države, u cilju pomaganja onih koji žive u nemaštini. Honvedski komandant mesta.«¹⁶⁾

Već i ovi podaci dovoljno govore o tome da je nepotrebno praviti ma kakvu razliku između vojnih i civilnih glavešina Hortijeve fašističke klike, kada želimo da ustanovimo čije je delo bilo sprovedenje bačkih racija. Pri tome ne treba uzeti u obzir dokumente i izjave učesnika u pripremama i sprovedenju ovog masovnog zločina, date posle ovih jezivih događaja, jer su oni puni pokušaja svaljivanja odgovornosti jednih na druge. Ostanimo zato samo na dokumentima koje smo delimično citirali.

Iz njih se, pre svega, vidi da je to bila stvar mađarskih fašističkih rukovodilaca, bez obzira na to da li su na ramenima nosili

generalske plenenice ili im je zvanična odeća bila crni frak i bele rukavice. Fernbah Peter, novosadski veliki župan, pozvao je vojne vlasti da i na njegovom području »zavedu red«. Zakasnio je. Dan ranije odluka je već pala. Možda se nikada neće ni saznati da li se ova dva datuma slučajno ne podudaraju ili je Fernbah sa zakašnjenjem izvršio zadatak, da inscenira »inicijativu odozdo«. Njege ne može brisati iz ovog kola masovnih ubica to, što se on, kao i gradonačelnik dr Nađ Mikloš, ograđuje od saučesništva u zločinu. Naravno, tek posle izvršene racije. Mađarski publicista Buzaši Janoš u svojoj knjizi »Novosadska racija 1942« o ovom pitanju između ostalog kaže:

»Dr Nađ Mikloš oštro je protestovao kod Feketehalmi — Cajdner Ferenc zbog racije i upotrebe oružja i rekao mu da su i nevine ubijali, kao i to da su se dešavale mnoge protivzakonitosti. Ne samo gradonačelnik već i drugi rukovodeći ljudi, među njima i veliki župan Fernbah, protestovali su zbog novosadskih događaja. Dr Nađ Mikloš je protestovao još prvog i drugog dana racije, ali Feketehalmi Cajdner Ferenc nije preduzimao nikakve korake.

Civilni rukovodioci grada u principu nisu bili protivni da se sprovedu akcije »čišćenja«, ali ovakav pogrom su i oni smatrali preteranim, naročito iz razloga političkog prestiža. Bili su uvređeni što su vojne vlasti skoro potpuno isključile civilne vlasti u sprovođenju racije. O ovom momentu veliki župan piše nakon četiri nedelje, 18. februara 1942. godine, u svom izveštaju ministru unutrašnjih poslova sledeće:

— U vezi sprovedene racije najponiznije moram javiti i to da je ona po mom mišljenju sprovedena kao neki državni udar te da ni današnjeg dana ne vidim jasno da li se tu radilo o samovoljnoj akciji pojedinih neuračunljivih sadističkih rukovodilaca, ili je rukovođenje zaista iskliznulo iz ruku rukovodstva.

Način kako je ceo postupak započeo, uz isključenje velikog župana i gradonačelnika i okolnost da sve do sada, nakon što je prošlo već četiri nedelje vojne vlasti koje su sprovodile postupak nisu preduzele nikakav akt zbližavanja, odnosno nisu podnele izveštaj ni velikom županu, niti gradonačelniku, dozvoljava mi da poverujem u navedenu hipotezu.«¹⁾)

Velikog župana su možda potresli — kaže nadalje Buzaši — krvavi događaji, kojima je i on delimično doprineo. Možda je tako i bilo, ali on je prigovarao načinu sprovođenja racije i broju žrtava jer je predpostavljao da sve to ne može da ostane u tajnosti i da događaji mogu da poprime neprijatne posledice. 23. januara uputio je Grašiju sledeće pismo:

— Danas pre podne raširile su se alarmantne vesti da su prilikom akcije čišćenja ubijena i mala deca. Kao vladin poverenik smatrao sam svojom dužnošću da se lično uverim u to da li su ove glasine opravdane.

Zato sam otišao, u zajednici sa gradonačelnikom, njegovim gospodstvom dr Nađ Miklošem na lice mesta u Košutovu ulicu.

Stigli smo već onda kada su poslednje leševe uklanjali, ali smo među njima obojica svojim očima videli i leš jedne devojčice stare najviše 10 godina.

Najenergičnije zahtevam da Vaše gospodstvo izda najstrožije naređenje svojim trupama radi izbegavanja ovakvih atrociteta.«¹⁶⁾

Fernbah je posle sprovođenja racije sastavio jedan izveštaj o nepravdama učinjenim za vreme racije. Čitajući ovaj izveštaj jasno se vidi šta je bila Fernbahova primedba na način sprovođenja novosadske racije. On se zgražava što su mađarski vojnici, policajci i žandarmi ubili Stojana Bičanskog, protiv koga je sud u staroj Jugoslaviji vodio postupak što je navodno bio prijatelj Mađarske i Hitlerove Nemačke, zatim njegovu ženu, koja je bila čistokrvna Nemica. On se zgražava i što je za vreme racije ubijen neki Kostić i njegova žena Gabriš Katalin, čiji je sin iz prvog braka Gombar Đula jedan od najvršnjih članova mađarske fašističke omladinske organizacije. Međutim, veliki župan Fernbah ostaje hladan nad sudbinama stotine i stotine nevino ubijenih Jevreja i Srba, jevrejske i srpske dece, žena i staraca. I tako je izveštaj, kojim je Fernbah pokušao da se ogradi od ovog monstruoznog zločina, možda najbolji dokaz koliko je on sam želeo i odobravao ovaj masakr.

III

Trodnevno klanje Srba i Jevreja po novosadskim ulicama je završeno. Zaleđeni Dunav je bio pun leševa. Vesti o zloglasnoj raciji širile su se u početku šapatom, a kasnije sve glasnije. Mnogi su komentarisali ove događaje. Opravdavati ih, međutim, nije mogao niko.

Novosadskim policijskim vlastima podneo je tehnički savetnik Terek Laslo, mađarski kraljevski obrtni nadzornik, sledeći izveštaj:
»28. januara 1942. godine došlo mi je izaslanstvo radnika i izjavilo sledeće:

»Oni mogu da shvate, ako se pravda primeni prema Srbima i Jevrejima koji su uzeli učešća u nedozvoljenom organizovanju, ali ne mogu da shvate istrebljenje nevinih žrtava, među njima i mnogih Mađara, žena i sitne dece bez presude. Mnogo su muka pretrpeli pod jugoslovenskom vladavinom i gordo su se držali svog mađarstva, ali sada moraju da crvene kada kažu da su Mađari, zbog proteklih događaja i ne mogu da shvate zašto je bilo potrebno, onda kada su vlasti u Novom Sadu bile u punom posedu faktičke vlasti da dođe do samovolje i neodgovornih postupaka običnih vojnika i do masovnog prolivanja krvi i ubijanja bez ikakvog prethodnog saslušanja, opomene ili legitimisanja. Znaju da je u vezi toga bilo i pljačke. Traže da se vojne osobe koje odgovaraju za naređenja stave pred vojni sud i osude, jer im je nakon toga što se dogodilo poljuljana vera u poštenje mađarske države i u pravednost mađarskog prava.«¹⁷⁾

Dr Kadoča Ištvan, mađarski kraljevski policijski pristav, koji nije učestvovao u raciji, opisao je u svom izveštaju, koji je sačuvan, razna zverstva i pljačke koje su se odigrale tih dana, a završava svoj izveštaj sledećim rečima:

»S poštovanjem javljam da je moja ljubav prema otadžbini toliko jaka da sa očajanjem gledam na ove ekscese, jer mislim da to neće biti na korist našoj otadžbini, već na njenu štetu.«²⁰⁾

Ova reagovanja, međutim, nisu dospela pred javnost. Ne zna se ni kakva je kasnije bila sudbina onih radnika, jer im imena nisu nigde zabeležena, niti se zna koliko je dr Kadoča posle podnošenja svog izveštaja nosio policijsku uniformu. Mnogo je, međutim, bilo značajnije reagovanje Komunističke partije Mađarske i tadašnjeg narodnog poslanika Bajči-Žilinski Endrea, koji je još 21. januara 1942. godine, znači prvog dana novosadske racije, uputio pismo predsedniku vlade Bardošiju u kome mu je skrenuo pažnju na zločine koje su oružane snage počinile u Šajkaškoj. Četvrtog februara 1942. godine on je uputio memorandum lično Horti Miklošu, regentu Mađarske.

Pišući o pogromu u Šajkaškoj i iznoseći podatke o broju žrtava, za koje tvrdi da nije siguran da su sasvim tačni, on kaže:

»Ali, ove brojke stvarno ne menjaju na činjenici da se u Mađarskoj odigralo bez sudske presude masovno klanje sa punom odgovornošću vojnika i žandarma, odnosno honvedskih i žandarmerijskih oficira. Nema opravdanja — smatra Žilinski — za to jer zaboga sve se to desilo tada, kada je vojnička strana čitave stvari već bila likvidirana i to ne na neprijateljskoj već na mađarskoj državnoj teritoriji... Kada je uistinu oružana pobuna, zbilja malog stila, bila već likvidirana, pa ipak stanovništvo čitavih sela u dva sreza prepuštiti na milost i nemilost vojnicima, žandarmima i narodnoj straži i pustiti ga da pune dve nedelje trpi takav krvavi zulum, najnečovečnije i najnemađarskije masovno ubijanje, to je tako strahovita greška i takav potres mađarskog pravnog poretka i tako opasna pojava građanskog rata protiv čega se mora pobuniti svaki čestiti Mađar.«²¹⁾

Govoreći o novosadskoj raciji, koja je po svojoj svireposti nadmašila raciju u Šajkaškoj, za koju tvrdi da je po svom karakteru bila očigledni oficijelni vojnički pogrom, Žilinski je, između ostalog, pisao:

»Ne menja ništa na ovoj neizmernoj sramoti da se sa očevitim znanjem višeg vojnog zapovedništva i njegovom odgovornošću dešava ovo gadno »klanje« i to sa metodima koji se sukobljavaju sa Mađarskim duhom, kukavički i anonimno, u ime Mađarske države i oružanih snaga, pozivajući se na vladu... i to sve u okviru najzvaničnije forme.«²²⁾

Pišući dalje o postojanju pravne tradicije Mađarske države, Žilinski ističe:

»Koliko ja znam za svih 1000 godina nije u Mađarskoj bilo zvaničnih pogroma, koji bi pokrenuli ili u kojima bi saradivali državni faktori. Kod našeg je naroda skoro hiljadugodišnje osnovno

načelo o pravosuđu, da se niko ne može lišiti svog nadležnog sudije...«²⁵⁾

»Otvoreni, zvanični program, bez podizanja optužbe i sa isključivanjem odbrane, masovnog ubijanja velikog stila može istorija u Mađarskoj da zabeleži januara 1942. godine.«²⁶⁾

Na poslednjim stranicama svog memoranduma Žilinski zahteva hitno sprovođenje istrage i nemilosrdno kažnjavanje krivaca. To je potrebno sprovesti u interesu čovečanske pravde, kaže Žilinski i dodaje: »jer glasovi o ovakvim nečovečnostima dopiru do neba i ne mogu da ostanu bez osвете. Postavlja se pitanje da li će ove grehe kazniti Mađarska i namesnik Mađarske slobodom i punom snagom mađarskih zakona, ili će to učiniti drugi i to višestrukom, bilo po strašnom zakonu krvave osвете, bilo koji međunarodni forum za zelenim stolom, kada mu bude diktirao mir ali tada već kazna neće stići prave krivce, već naš, dragi i nesrećni narod. Hitno je potrebno kažnjavanje i vraćanje pravnog poretka a ove mere morale bi da preduhitre izbijanje pogroma u svetsku javnost.«²⁷⁾

Po memorandumu Bajči Žilinski Endrea nije urađeno ništa. Dva dana posle podnošenja ovog memoranduma Komunistička partija mađarske uputila je svoj proglas mađarskom narodu u kome razobličava mađarsku fašističku soldatesku i obaveštava mađarski narod o gnusnom zločinu mađarskih okupatora u Južnoj Bačkoj. U proglasu se ističe kategoričan zahtev da se vinovnici ovih krvoprolića izvedu pred sud.

Pritešnjeni sve oštrijim reagovanjem javnosti mađarski vlastodršci se odlučuju na insceniranje jedne parlamentarne lakrdije. Lakej Mađarske vlade, narodni poslanik Milan Popović, podnosi interpelaciju kojom traži objašnjenje za događaje u raciji. Predsednik vlade Kalai Mikloš počeo je svoj odgovor u Parlamentu sledećim rečima:

»Pred Mađarski parlament iznet je problem koji nema samo mađarski već i međunarodni značaj. Meni je mило što je ovaj problem ovde iznet, jer ova okolnost može najbolje da posluži kao najubedljiviji demanti jednog dela svih onih optužbi koje su se čule protiv nas.«²⁸⁾ Zatim sledi čitav niz izjava, dokaza i argumenata, kojima niko ni tada, ni posle tog zasedanja Parlamenta, ni u njemu, ni van njega nije mogao da poveruje. Tu su iznete izmišljotine o borbama, herojskim podvizima mađarskih Honveda i žandarma, o slučajno zalutalim mecima, koji su tu i tamo okrznuli i po kojeg nevinog građanina. Stepen Kalaijevog cinizma nije potrebno komentarisati. Njega su demantovali i sami rukovodioci Mađarske fašističke države, kada su početkom 1944. godine izveli pred sud glavne krivce za južno-bačka krvoprolića, ali su, međutim, omogućili glavnim okrivljenim Feketehalmiju, Grašiu, Zeldiu i Deakuda pobegnu u Nemačku i da izbegnu suđenje.

U kolikoj meri su rukovodioci Mađarske fašističke države bili spremni da kazne vinovnike januarskih događaja i kolika je njihova rešenost da krivce zaista i kazne bila zavisna od daljine frontova,

Buzaši Janoš u svojoj veoma interesantnoj knjizi dokazuje čitavim nizom zanimljivih dokumenata.

Posle oslobođenja od fašističke vlasti, pred narodnim sudom u Mađarskoj, na pitanje kada su Hortijeve vlasti započele istragu povodom zločina počinjenih za vreme racije, Graši je izjavio:

»Uskoro posle samog događaja. Međutim, taj postupak je poništio šef generalštaba. Tada su poslali Baboša na lice mesta koji je slučaj ispitivao od sredine aprila do sredine juna. Ja sam tada izašao na front. Tada je Baboš sačinio jedan referat od 80 stranica, koji je dostavio šefu generalštaba. 1942. godine regent je potpisao rešenje o obustavljanju postupka. 1943. godine ponovo je pokrenut postupak protiv nas, ali pre izricanja presude otišao sam u Nemačku. Tada sam bio ubeđen u to da je intencija vlade da mi izađemo. Bio sam ubeđen da je to želja Kalaia i vlade.«²¹⁾

Na drugom mestu Graši još bolje osvetljava pozadinu svog bekstva:

»Naše bekstvo je pripremao Cajdner, koji nikome ništa nije ranije odao, jer je onome ko je pripremao bekstvo obećao da će to držati u tajnosti. Raspoloženje je bilo takvo da Kalaieva vlada želi da sedi na dve stolice. S jedne strane, sprovođenje procesa bilo je potrebno prema vani, jer su hteli da pokažu da će da sprovedu odmazdu zbog novosadskih događaja, a s druge strane nama su dozvolili da se branimo sa slobode za delo za koje se može izreći i smrtna kazna, još i tada, kada je Zeldi već pobegao, jer ni na pretresu posle njegovog bekstva nije određeno naše pritvaranje.

Smatrao sam apsurdnim optužbu za veleizdaju. Po mojoj oceni Baboš je to zato učinio da bi stekao nekakve zasluge, jer je on bio rukovodilac posebnog vojnog suda u vreme kada su donešene smrtnе kazne u procesima protiv komunista iz južnih krajeva i očigledno je da je za slučaj preokreta, koji se već mogao očekivati, želeo sebi da pribavi pozitivne bodove.

U više navrata sam se zbog svega ovog žalio ađutantu ministra odbrane pukovniku Keri Kalmanu, koji me je težio govoreći mi da neće biti nikakve nevolje. Jednom prilikom, kada sam silazio od njega, sreo sam general-majora Ujsasia, koji mi je smejući se rekao: »Zašto da pobegnete, zato su vas i ostavili na slobodi da biste mogli otići.« On je u to vreme bio dodeljen kao vojni rukovodilac odeljenja narodne odbrane pri Ministarstvu unutrašnjih poslova.«²²⁾

Ne ulazeći u motive koji su Baboša nagnali da predloži kažnjavanje Grašija i njegovih saučesnika zbog krivičnog dela veleizdaje, citiraćemo i deo njegove izjave pred mađarskim sudom, jer ćemo iz njega videti mnoge pojedinosti koje govore o moralu Hortijeve soldateske:

»Feketehalmi-Cajdner Ferenca video sam prvi put u prvoj polovini januara 1942. godine, jednom prilikom kada smo obojica bili na referisanju kod Sombathelji Ferenca.

To je bilo u vreme kada su se u južnim krajevima desila mnoga zlodela. Na događaje u južnim krajevima meni je skrenuo

pažnju Bajči-Zilinski Endre, koji mi je saopštio da se u Bačkoj dešavaju mnogi atociteti, te da se dešavaju ubistva pod izgovorom da traže partizane. Saopštio mi je da će u vezi toga da preduzme odgovarajuće korake i zamolio me je da se interesujem za tamošnje događaje. Pošto sam i sam saznao za atocitete u južnim krajevima, podneo sam o tome izveštaj Sombatheljiu. Sombathelji mi je odgovorio da o svemu tome ne zna ništa i da ne može da pretpostavi da bi jedan komandant divizije mogao da se toliko zaboravi. Ja sam mu tada javio da se svuda samo o tome govori i molio sam ga da preduzme odgovarajuće korake protiv odgovornih. Sombathelji mi je tada odgovorio da će da se zainteresuje za stvar i ako se ispostavi da su vesti istinite, da će preduzeti mere da se prestane sa atocitetima i da će pokrenuti krivični postupak protiv odgovornih lica. Još me je samo to zamolio da mu podnesem pismeni izveštaj o tome. To sam i učinio, šta više, kada je Bajči-Zilinski Endre proverio svoje informacije ponovo sam podneo izveštaj Sombatheljiu. Sombathelji mi je na to odgovorio da je pozvao sebi Feketehalmi-Cajdner Ferencu i pozvao ga na odgovornost, ali da mu je ovaj odgovorio, da sve to ne odgovara istini i da nikome ni vlas sa kose ne fali. Pošto su u javnosti kružile veoma teške optužbe, Sombathelji je uputio Feketehalmi-Cajdner Ferencu kod Barđoši Lasla, tadašnjeg predsednika vlade i kod ministara narodne odbrane i unutrašnjih poslova. Od Sombatheljia sam saznao da je Feketehalmi-Cajdner Ferenc informisao ministre isto tako kao i šefa generalštaba. To se desilo za vreme žalbajskih događaja.«²⁹)

Bekstvo četvorice kolovođa zločina u Bačkoj, ma koliko da su ga organizatori suđenja i sami predviđali, a možda sami i organizovali, zadalo je glavobolje Hortijevom režimu. Dan posle njihovog bekstva Mađarska telegrafska agencija (MTI) donela je sledeći komunik:

»Desio se nečuveni događaj, bez presedana u mađarskoj vojnoj istoriji: vojnici visokog čina pobjegli su ispred pravosuđa. Penzionisani general-potpukovnik Feketehalmi-Cajdner Ferenc, general-major Graši Jožef, i penzionisani pukovnik Deak Lasko, protiv kojih je pokrenut vojno krivični postupak u vezi sa događajima koji su se odigrali januara 1942. godine u Novom Sadu, pobjegli su pre nego što je protiv njih bila izrečena presuda, mada im je bilo omogućeno da organizuju svoju odbranu, šta više nisu bili ni pritvoreni. Izneverili su svoje saučesnike, čiji su bili rukovodioci i time su sami sebi izrekli presude. Ovim svojim postupkom sami sebe su okvalifikovali i kao najobičnije dezertere, i u vezi toga neće moći da mimođu posledice ni za ovo svoje delo. Nadležne vojne vlasti izdale su poternice za svom trojicom. Takođe je izdata poternica i za žandarmeriskim kapetanom dr Zeldi Martinom.«³⁰)

Nije neshvatljivo koliko je teško bilo mađarskim vlastodržcima da organizuju ovu sudsku lakrdiju. S jedne strane, trebalo je zadovoljiti svetsko javno mnjenje, pa i izvesne domaće političare, koji su još krajem 1942. godine upozoravali regenta Hortia da javno

mnjenje u SAD veoma nepovoljno reaguje na varvarske postupke mađarskih vlasti u okupiranim krajevima. S druge strane, trebalo je suditi ljudima koji su zverstva činili na osnovu naredjenja same mađarske vlade i sprovodili metode koje u istoriji Hortijeve vladavine nisu bile ni ranije nepoznate, jer ih je Horti, razračunavajući se sa mađarskim komunarima, primenjivao prema svom sopstvenom narodu još pre nego što je postao regent. On je na taj položaj došao pomoću masovnog terorisanja mađarske radničke klase i seljaštva.

Ceneći iz ovog aspekta položaj mađarske vlade, interesantno je pročitati zapisnik sa sednice mađarske vlade od 18. januara 1944. godine, u kome između ostalog stoji:

»Gospodin predsednik vlade upućuje na kominike kojeg je u zajednici sa šefom generalštaba izdao putem mađarske telegrafske agencije povodom bekstva penzionisanog general-potpukovnika Feketehalmi-Cajdner Ferenca, aktivnog general majora Graši Jožefa i njihovih drugova. Pred posebnim sudom šefa generalštaba bio je u toku protiv njih krivični postupak zbog žaljenja dostojnih događaja, koji su se odigrali januara 1942. godine u Novom Sadu. Istragom je utvrđeno da su ove krvave orgije, koje se u cilju dobrog ugleda naše države imaju oštro osuditi, imale 3.309 žrtava, za šta prvenstveno snose odgovornost gore pomenuti generali i njihovi podređeni oficiri koji se sada nalaze u bekstu. Šef generalštaba je bio protiv toga da se ovi okrivljeni stave u istražni zatvor.

Njihovo bekstvo se ne može u dovoljnoj meri osuditi. Za to još nije bilo primera u istoriji mađarske vojske. To je bilo nedrugarski i prema okrivljenim krupnim i višim oficirima koje su ostavili ovde bez zaštite, i koji će zbog njihovog bekstva verovatno dobiti strožije kazne. Oni su pobjegli ispred presude. Zato se on, predsednik vlade, založio za tako oštar kominike. Država se sa sve većim revoltom podseća na ta preterana krvoprolića, koja su u tolikoj suprotnosti sa karakterom i dosadašnjim shvatanjima Mađara. Prema izjavi ministra narodne odbrane generali i oficiri koji se nalaze u begstvu su znali da neće biti izricane smrtno kazne. Može se predpostaviti da su pobjegli zbog toga što su se bojali narodnog suda, za slučaj eventualnih promena do kojih može da dođe tokom vremena, ili da će Mađarska vlada, sticajem izvesnih okolnosti biti prinuđena da ih izda radi kažnjavanja.«³¹⁾

Cinizam kojim mađarska vlada razmatra problem bekstva svojih generala i ne osuđuje krvoproliće kao metod održavanja reda, već to čini samo sa »preteranim krvoprolicem«, možda je najbolji dokaz koliko je apsurdno tražiti krivce za ovaj masovni pokolj samo među pojedinim generalima, jer njih je bilo svuda gde god je fašistička državna mašina imala svoje funkcionere. Ni jedan trezveni pripadnik naroda čiji su sinovi pali kao žrtve ovih pobesnelih fašističkih zlikovaca nije nikada ni pokušao da izjednači ove monstrume sa milionima mađarskih trudbenika. Zar i Mađarska fašistička vlada, konstatujući činjenicu da su njeni generali pobjegli verovatno u strahu od budućeg narodnog suda, nije dovoljno dokazala da se

mađarski narod ne može poistovetiti sa fašističkom rukovodećom grupom iz vremena drugog svetskog rata? Zar tom konstatacijom zlikovci nisu sami na najplastičniji način izjavili da njihova dela nisu činjena u interesu mađarskog naroda?

Osnovni princip modernog krivičnog prava u celom svetu je princip da svako može da odgovara samo za svoja dela. Sistemom odmazde nad taocima i sprovođenjem genocida fašistički vlastodršci su u potpunosti odbacili ovaj princip. Ali ne samo prema narodima okupiranih krajeva i prema Jevrejima, već i prema sopstvenim oficirima. Zar o tome ne svedoči rečenica u citiranom zapisniku u kojoj se kaže da su odbegli oficiri znali da će njihovi saučesnici »zbog njihovog bekstva dobiti strožije kazne«?

Narodi oslobođeni posle drugog svetskog rata, a zajedno sa njima i jevrejski narod, nikada nisu smatrali da su čitavi narodi krivi za zverstva fašista.

I upravo zato smatramo da obelodanjivanjem istina o bačkim zločinima, a posebno razotkrivanjem organizatora, inspiratora i izvršilaca ovog genocida, njihovog morala i pobuda, dajemo skroman doprinos borbi protiv povampirenja fašizma u svetu i odajemo dužnu poštu žrtvama ovih bestijalnih zločina, čiji se tačan broj nikada neće saznati, ali je daleko veći od onog koji se spominje u zvaničnim fašističkim dokumentima.

N A P O M E N A:

1. Buzáši Jánoš: *Az újvideki »razzia«* Budapest 1963. (U daljem tekstu B. J.) str. 36.
2. B. J. str. 32.
3. B. J. str. 10.
4. B. J. str. 116.
5. Dr Andrija Gams: *Pogovor u »Kratkoj istoriji Jevrejskog naroda«* od Simona Dubnova, Bgd. 1963. str. 252.
6. *»Vojvodina u borbi«* str. 48.
7. B. J. str. 10.
8. Zvonimir Golubović: *»Racije januara 1942. u Južnoj Bačkoj«* (Zbornik za društvene nauke Matice Srpske sv. 35. za 1963.) str. 167.
9. Isto str. 168.
10. Istorijski arhiv PKSKS za Vojvodinu (u daljem tekstu I. A.) arh. br. 22047.
11. I. A. arh. br. 12443.
12. Isto.
13. Isto.

14. Isto.
15. Isto.
16. Isto.
17. B. J. str. 64.
18. Isto.
19. I. A. arh. br. 12441.
20. Isto.
21. I. A. arh. br. 3634.
22. Isto.
23. Isto.
24. Isto.
25. Isto.
26. Vasa Kazimirović: »Šajkaška u NOB« N. Sad 1959. str. 147—148.
27. B. J. str. 100.
28. B. J. str. 101.
29. B. J. str. 45—46
30. B. J. str. 97.
31. B. J. str. 98.